

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על בִּינְיָיִינָה, שהחליפה את שמה ל"זִינְבּוּל", ואחר כך ל"מזל טוב"

ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים, כך ג,
בעריכת אהרן דמסקי, הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 2002

בקביעות מפתיעה ומשמחת יצא לאחרונה הכרך השלישי בסדרה "ואלה שמות" הרואה אור באוניברסיטת בר־אילן. כרך נוסף זה של אסופת מאמרים העוסקת באונומסטיקון היהודי, כמו שני קודמיו, כולל חלק עברי וחלק לועזי. המאמרים תמציתיים וערוכים היטב, והם מלווים בתקצירים ובמפתחות מפורטים לשמות הפרטיים והגאוגרפיים הרבים הנזכרים בהם. שבעה־עשר המאמרים בכרך מעניינים כולם, אך מטבע הדברים אפשר להרחיב רק על כמה מהם.

יואל אליצור דן בקצרה בשם **תלמי** המצוי במקורות חז"ל במקביל לשמו של המלך ההלניסטי פתולמאוס פילדלפוס (פתולמאוס השני). מקובל שהשם תלמי הוצמד לשם היווני בגלל המצלול הדומה של שני השמות ומתוך רצונם של החכמים לקשור אותו עם תלמי מלך גשור הנזכר במקרא. אליצור מוסיף נדבך נוסף, מעניין ומשכנע, לתרגום השם בידי חז"ל, ומפנה את תשומת הלב למילה **תלים**, מילה נדירה בארמית השומרונית ובארמית הגלילית, אשר מופיעה כנראה גם פעם אחת בעברית במשלי בן־סירא. **תלים** בארמית מקורו מן האכדית, אשר בה *talimum* מציין 'אח יקר ואהוב במיוחד', ולעתים גם סתם 'אח'. אליצור מצרף אם כן מניע סמנטי, נוסף על זה הפונטי־מצלולי, לזיהוי שעשו החכמים בין פתולמאוס לתלמי, שהרי המלך פתולמאוס כונה פילדלפוס, שביוונית משמעותו 'אוהב אחיו'.

שני מאמרים בכרך בודקים שמות של קהילות יהודיות על פי רשימות של גטין וחליצות. חשיבותם של מקורות אלו למחקר השמות היהודיים הוא רב, כי בשטר הגט נמסרים לא רק שמו של הבעל המגרש, האישה המתגרשת, שמות העדים ומקום מגורי הזוג המתגרש, אלא גם כל כינוייהם של בני הזוג

* סקירה זו התפרסמה לראשונה ב"הארץ", "תרבות וספרות", ביום כ"ב בטבת תשס"ג (27 בדצמבר 2002).

משעת הלידה ואילך. שלמה שפיצר, במאמרו "ספרי שמות גיטין" כמקור לחקר שמות גברים ונשים", עוסק בעניין זה בהרחבה, והוא סוקר את המקורות הרבניים של רשימות שמות רשמיים וכינוייהם בקרב קהילות אשכנז מן המאה השבע-עשרה ואילך. כמה מן הכינויים המעניינים לשמות היהודיים הנזכרים במאמר מתפרשים על דרך הגרמנית: **טרוסטלין** – כינוי לנחמיה ולמנחם, **בנדיט** לברוך, **הירץ** לנפתלי, **גוטקינד** לטוביה, **הינדליין** לחנה, **קונגלין** למלכה, **פרידא** לשמחה (אצל נשים), ו**טובליין** ליונה.

גם לאה בורנשטיין-מקובצקי מבססת את מאמרה "שמותיהם הפרטיים של יהודי איזמיר בעת החדשה" על רשימות גטין וחליצות, שלהן הוסיפה גם מאות שמות החקוקים על מצבות קהילת איזמיר מראשית המאה השמונה-עשרה ועד לשליש הראשון של המאה העשרים. במאמרה נסקרים שמות הגברים והנשים הנפוצים ביותר בקהילה זו, שהייתה השנייה בגודלה בטורקיה לאחר איסטנבול, והרכבה האתני היה מורכב וסבוך: רוב בני הקהילה היו מגולי ספרד ופורטוגל, אך לא מעטים היו גם יהודים מקהילות יוון, איטליה, צפון-אפריקה, ואף אשכנז. מתוך כ-6,000 השמות הפרטיים שבמסד הנתונים של המחקר מצאה בורנשטיין-מקובצקי 114 שמות פרטיים וכינויים שונים לגברים ו-116 שמות פרטיים שונים לנשים.

בדיקת תדירותם של השמות מעלה כי – כמצופה – לא הייתה בקהילה שורשית זו מידה רבה של מקוריות במתן השמות לילדים. חלוקתם הסמנטית של השמות ברורה: הגברים נושאים שמות של אישים בולטים מן המקרא (יוסף, יצחק, שמואל וכדומה), שמות עבריים אחרים (כגון חנניה, עמנואל, עקיבא וכדומה) ושמות המציינים תכונה חיובית (חיים, נסים, רחמים). אצל הנשים רווחים שמות עבריים (כגון רחל ולאה הנפוצות, אך גם אביגיל ותמר הנדירות), כמו שמות לא-עבריים המציינים אור, שמחה, יופי, מלכות, אצילות ומזל (שולטאנה, דונה, רוזה, פורטונה, גיאמילה, אזמיראלדה ועוד).

נושא מעניין הוא הופעת השמות האירופיים בין יהודי איזמיר, החופפת, באיחור מה, את ההשפעה האירופית הגוברת באימפריה העות'מאנית בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. בתקופה זו אפשר לגלות יהודים הנושאים שמות כגון ויטוריו ואנג'לו, או נשים הנקראות ריגינה או לאונורה. עניין אחר העולה במאמר הוא מתן כינויים קבועים, כגון **בכור** לבן הבכור במשפחה (הכינוי בא לרוב לפני השם עצמו!), **ג'ליבי**, שפירושו 'געגעוע', כינוי שניתן לעתים לילד רך ויחיד, או **מירקאדו**, שפירושו 'הקנוי' או **שיחיה**, כינוי שניתן לילד שנשאר בחיים לאחר שהוריו מתו, ושלפי המנהג המקומי היה הסנדק או אדם אחר "קונה" אותו ומעבירו לביתו כמעשה של חסד.

מגמה אופיינית אחרת, מוכרת היטב במנהגי מתן השמות בקהילות יהודיות שונות, הוא שינוי שם או מתן שם נוסף לצורך רפואה בעת מחלה. לעתים הייתה השפעתו של שם הרפואה החדש כה חזקה עד כי הוא השכיח לגמרי את שם הלידה המקורי. שמות רפואה מקובלים בקהילות איזמיר הם חיים, נסים, רפאל, רחמים וחזקיה (בעקבות סיפור מחלתו והבראתו של חזקיהו מלך יהודה). אצל נשים רווח שם הרפואה וידא. שמשמעותו 'חיה', שינוי שמות אירע גם בנסיבות אחרות. כך, למשל, מוכרת אישה שנקראה בלידתה לאה, אך שמה שונה חיש קל ל"מזל טוב" כיוון שלא היה שמה של שוטה מוכרת בעיר.

מקור אחר מגלה מקרה שבו שונה שם נערה פעמיים. מדובר בנערה ששמה המקורי היה בִּינְבִּינְדָה. שפירושה 'ברוכה הבאה'. חברותיה לעגו לה על שם זה, שהיה נדיר בקהילת איזמיר, ועל כן הוחלף שמה לִזְיִנְבֹּל, שפירושו בטורקית 'יקינתון', שם נפוץ ומוכר. עם זאת, שכנותיה ובני ביתה עדיין קראו לה לעתים בשמה המקורי. לאחר נישואיה נאלצה להחליף את שמה בשנית, והפעם לשם "מזל טוב", כיוון שאיתרע מזלה ובבית בעלה נמצאה חמות ששמה גם כן היה זינבול. כנראה שלא ראו בעין יפה מצב שבו שתי נשים (האחת אמו של הבעל, האחרת אשתו) נושאות אותו שם כשהן מתגוררות יחדיו. במקרה אחר שינתה חמות את שמה של כלתה, אך הוריה המשיכו לקרוא לה בשם העריסה שלה וציינוהו "לכפרות ולחשים".

שינוי שמות נערות מוכר גם במצב שבו הנערה משמשת כמשרתת בבית זר, אשר בו יש כבר אישה הנושאת אותו שם. בגט אחד הנזכר במאמרה של בורנשטיין-מקובצקי מופיעה אישה בשם אנשטה שנכנסה לשרת בבית גביר אחד שכבר היו בו שפחות בשם זה, על כן שינו את שמה לשולטאנה, שם שדחק כליל את שמה המקורי שנשתכח. במקרה אחר נזכרת משרתת ששמה המקורי היה שולטאנה, אך כיוון שזה היה גם שם גברתה, שינו את שמה לשיניירו, שמשמעותו זהה לשמה המקורי. לכשנישאה שפחה זו, חזרה לשמה המקורי, שולטאנה, ובני משפחת בעלה הכירוה רק בשמה זה. שינויים אלו בשמות הנשים מעידים על מעמדן הפחות של הנשים בקהילה לעומת הגברים, אשר מתוקף עלייתם לתורה בבית־הכנסת נוסף פן של קדושה לשם העריסה שלהם ולא ניתן היה להחליפו בקלות כה רבה. מאמר אחר העוסק במגמות סוציאליות המשתקפות במתן שמות הוא מאמרה של חנה טלמס "שינוי דפוסי השמות בקרב יהודי בוכרה בעת החדשה".

כמה מאמרים בספר דנים בשמות חכמים מן התלמוד. דוד ליפשיץ עוסק ב"שמות וכינויים בתלמוד באספקלריה הומוריסטית". בדוגמה אחת המובאת במאמר מסופר על פלוני מנהרדעא שנכנס לבית מטבחים בפומבדיתא וביקש לקנות בשר. הורו לו להמתין עד שייטול שְׁמֹשׁו של רב יהודה בר יחזקאל מן

הבשר המובחר. אמר אותו פלוני: "מי אותו יהודה בן שויסקאל שקדם לי? (ורש"י מפרש ששויסקאל, המתחרז עם יחזקאל, הוא "לשון גנאי, גרגרן אוכל שויסק צלי"). סופו של מתן כינוי לעגני זה לא היה כה משעשע, כי רב יהודה, אשר חוש ההומור שלו לא היה כנראה זהה לזה של אותו אדם מנהרדעא, נידה את האיש.

עמנואל פרידהיים דן בשמות **גד**, **גדיא** ו**גדא** בקרב חכמי ארץ-ישראל ובבל, על רקע העובדה שגד, 'מזל', היה אלוהות פגאנית מוכרת היטב לחכמים. יוסף טובי דן בתרגום שמות עבריים בתרגומי המקרא לערבית-יהודית בימי הביניים, הן בקרב הרבניים והן בקרב הקראים. מסתבר כי קיימת הייתה מסורת תרגום מוצקה, שבה למשל ראובן נהפך לנט'ר, יהודה לשאפ'ר, יששכר לעט'א, נפתלי לעטאף ועוד.

שני מאמרים אחרים דנים בשמות מקומות. אסתי דבורצקי דנה ב"שמותיו של כפר אגון (אוס ג'וני) ומשמעותם הגאוגרפית-היסטורית", ויובל שחר, במאמרו "הר אסאמון – הר ישימון – גיבל תודען" דן בזיהוי הטופוגרפי של ההר הנזכר אצל יוסף בן מתתיהו בקשר למערכה על ציפורי. אהרן מגד, במאמרו "השם ובעל השם", בוחן מגמות במתן שמות ישראלים בימי העלייה השנייה והשלישית.

בחלקו הלועזי של הספר מציגה טל אילן את התופעה שפגאנים במאות הראשונות לספירה לקחו שמות שמופיע בהם שם אלוהי ישראל, בדומה למגמה ההפוכה, המוכרת היטב, שיהודים נקראו בשמות בעלי מרכיב תאופורי של אלים פגאניים. אפרת חבס (רובין) ורחל חכלילי, כל אחת במאמרה, בוחנות סוגיות שונות הנוגעות לאונומסטיקון היהודי מן התקופה ההלניסטית-רומית. חבס (רובין) בוחנת את מקורותיו והתגלגלויותיו של השם **יולוס** בשלהי העת העתיקה, מן השם הרומי המכובד המוכר מראשית הרפובליקה הרומית ועד לשמו הלועזי של הלל הנשיא. חכלילי בוחנת את השמות והכינויים שנתגלו במצדה לאור אוצר השמות היהודיים המוכרים ביהודה מן המאה השלישית לפנה"ס ועד למרד הגדול. דוד גולניקין דן בהסברים השונים לתופעה האופיינית בעיקר לעדות אשכנז, של ציון שם האם דווקא בתפילות "מי שבירך" לחולים, והוא קושר זאת למגמה המוכרת מן המאגיה, לציין בלחשים ובקמעות את שם האיש הנזקק לסיוע המאגי ואת שם אמו דווקא.

אהרן גימאני עוסק בשמות משפחה וכינויים בקרב יהודי תימן, ומטעים שרוב שמות המשפחה של יהודי תימן נוספו להם עם בואם לישראל, כחלק מן הצורך להקל על זיהוים על ידי רשויות המדינה. פן אחר של שינויים בשמות יהודיים שנגרם ממגע בלתי נמנע עם הרשויות עולה ממאמרה של מרלין שיפמן, הבוחנת את תפקידה של ספריית הקונגרס בושינגטון בקיבוץ

העתקים לאנגלית של שמות מחברים כותבי עברית ויידיש (ובהקשר זה אפשר להיזכר בסיפור המוכר על אותו יהודי נרגש אשר זכה לקבל בדרכו את השם המכובד פרגוסון, לאחר שפקיד ההגירה שאלו לשם סבו, והוא שכח אותו מרוב בלבול וענה "איך האָב פארגעסען" ["שכחתי"]). אהרן דמסקי מנתח שמות אישים ומקומות אשר להם סיומת הזוגי (כמו **ירושלים**, **מצרים**, או **מחנים**), המוכרים מן העברית העתיקה, מן הארמית והערבית. לדעת דמסקי דגם זה לא נוצר מצורת הזוגי, אלא מהרחבה פונטית של הברה מוטעמת בסיומות שמניות שונות, המתרחשת בעיקר סביב אותיות למנ"ר. כך למשל השמות **עגלון** או **שומרון** מופיעים גם עם סיומת הזוגי-לכאורה **עגלים** ו**שָׁמְרִין**. ובדרך זו יש לנתח גם את הסיומת בשם **ירושלים**, היינו כהרחבה פונטית של הברה מוטעמת בין הלמ"ד למ"ם, ולא כצורת זוגי, ומכאן שהמ"ם ב**ירושלים** היא שורשית.

שלושת כרכי הסדרה "מחקרים באוצר השמות היהודיים" שראו אור עד כה, ובתוכם גם כרך זה הפתוח לפנינו, מכילים לא רק דיונים מרתקים בנושאים מגוונים באשר לאונומסטיקון היהודי, אלא הם אף מספקים אספקלריה מרתקת שמשתקפים בה חיי החברה בקהילות היהודיות השונות והתמורות שהתחוללו בהן לאורך השנים.